

УДК 364-787.7-058.855

Л. М. Федорова

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Б. Хмельницького

ГУМАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ЧЛЕНАМИ ОПІКУНСЬКОЇ РОДИНИ ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОЇ ТЕРАПІЇ

У статті аналізується модель сімейної терапії в опікунській сім'ї. Розкриваються такі поняття, як «гуманність», «гуманні відносини», «батьківський холон» та «холон сиблінгів». Автор подає характеристику структурної сімейної терапії, розкриває роботу соціального педагога засобами структурної терапії з опікунськими сім'ями, аналізує роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, виокремлює випадки окремих програм сімейної терапії та подає короткий аналіз праць психотерапевтів. Автор вважає, що саме засобами структурної сімейної терапії через низку програм психотерапії та соціально-педагогічної роботи соціального педагога, можна досягти гуманних відносин між членами опікунської сім'ї.

Ключові слова: гуманність, сімейна терапія, опікунська сім'я, дитина-сирота, члени опікунської сім'ї, батьківський холон, холон сиблінгів, структурна сімейна терапія.

Постановка проблеми. До змісту оцінки проблем опікунської сім'ї включається вивчення й переосмислення інтегрованих проблем гуманізації, гуманітаризації, а також функцій соціального оточення у формуванні світогляду, розвитку духовної сфери, соціалізації дитини, яка виховується в опікунській сім'ї.

Аналіз актуальних досліджень. В останніх наукових дослідженнях розроблено такі комплексні моделі соціальної діяльності, як сімейна терапія (В. Сатір [11], С. Мінухін [8], Ч. Фішман [8] та ін.), кризове втручання (І. Трубавіна [10]), зосереджена на завданні соціально-педагогічна модель (А. Холман [12], П. Шевчук [13]) тощо. У нашій статті ми розглянемо детальніше модель сімейної терапії.

Проблема виховання гуманних почуттів і відносин вивчалася в педагогіці та психології досить докладно й із різних позицій. Розглядалося ставлення дитини до дорослих, однолітків, дітей старшого й молодшого віку; вивчалися засоби виховання гуманних відносин (художня література, гра, заняття, праця) в умовах сім'ї та дошкільного закладу. Значний внесок у розробку проблеми внесли дослідження А. М. Виноградова, І. С. Дьоміна, Т. В. Черник та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз внутрішньосімейних стосунків в опікунській сім'ї, створення сприятливої та гуманної атмосфери для дитини-сироти.

Виклад основного матеріалу. Постановка проблеми походження гуманних відносин у дитинстві містить спрямованість на розкриття природи дитини як соціально-генетичної істоти. Психологічне наповнення цієї характеристики – виявлення становлення у свідомості й поведінці дитини, насамперед цінності навколишнього світу й іншої людини як людини, що привласнюється дитиною в конкретній ситуації розвитку [1, 75].

Так само, в гуманних відносинах втілено розвиток і прояв найважливішої особистісної субстанції – категорії совісті, тобто внутрішнього розрізнення суб'єктом добра і зла, у якому відгукується схвалення або засудження кожного вчинку (свого й чужого), з точки зору моральної цензури. Якщо виявляється ставлення до людини як до цінності, інша людина набуває особистісний сенс, це і є гуманні відносини, які виступають як ідеальна норма, що забезпечує дитині нормальну рівновагу й розвиток. Е. Еріксон про це пише: «Тільки поступове наростання почуття ідентичності, засноване на особистому досвіді соціального здоров'я та культурної солідарності, в кінці головного кризи дитинства обіцяє той періодичний баланс у людському житті, який ... – сприяє почуттю гуманності» [3, 28].

Гуманність – це зумовлена моральними нормами й цінностями система установок особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту), явлена у свідомості переживаннями жалю й реалізована в спілкуванні та діяльності – в актах сприяння, співучасті й допомоги [5, 36].

Гуманність є сукупність морально-психологічних властивостей особистості, що виражають усвідомлене і співчутливе ставлення до людини як до найвищої цінності. Як якість особистості гуманність формується в процесі взаємовідносин з іншими людьми. Вона розкривається в прояві доброзичливості та дружелюбності; готовності прийти на допомогу іншій людині, уважності до неї; рефлексії – вміння зрозуміти іншу людину, поставити себе на її місце; емпатичних здібностях до співчуття, співпереживання; толерантності – терпимості до чужих думок, вірувань, поведінки.

Поняття гуманності як соціальної установки, що включає пізнавальну, емоційну й поведінкову компоненту, залучається при аналізові широкого кола проблем, пов'язаних із засвоєнням моральних норм, емпатією, з вивченням поведінки тощо. Воно знімає протиставлення альтруїзму та егоїзму, що припускає або нищівну жертвовність, або корисливе себелюбство. У своїй розвинутій формі гуманність суб'єкта виступає в групах високого рівня розвитку, де є способом існування відносин міжособистісних, за яких кожен член колективу ставиться до іншого як до самого себе, і до себе, як до іншого, виходячи з цілей і завдань спільної діяльності. Емпіричне втілення гуманності – ідентифікація колективна [6, 62].

Формування гуманності в онтогенезі пов'язано з розвитком самосвідомості дитини, виділенням себе із соціального оточення.

Показано, що величезне значення в становленні гуманності дитини належить спільній діяльності, що передбачає його реальну співпрацю спочатку з дорослим, а потім з однолітком. Спільна діяльність створює спільність емоційних переживань, а зміна позицій у грі та спілкуванні формує гуманне ставлення до інших значущим; від безпосередніх проявів емоційної чуйності (співчуття неблагополуччю і радість успіхам) він переходить до опосередкованих моральними нормами актам співучасті в спільній діяльності. Вивчення закономірностей становлення й розвитку гуманності, як характеристики особистості, а також механізмів її функціонування – важливе завдання морального виховання людини, формування всебічної особистості [6, 64].

Гуманні відносини – це ставлення до іншого як до себе самого, і до себе як до іншого.

Гуманне ставлення до однолітка може проявлятися у двох формах співпереживання: співчуття йому в ситуації його покарання, і радість у ситуації нагороди. У сучасному світі, коли милосердя, співчуття перестає бути нормою поведінки, необхідно виховання здатності до радості, що є засобом подолання особистісного егоцентризму [2, 44].

Опосередковані спільною діяльністю гуманні відносини в дитячих групах мають рівневу організацію, їх становлення в онтогенезі підпорядковане загальнопсихологічній закономірності розвитку вищих форм поведінки.

Гуманні відносини, як окремий випадок міжособистісних відносин, можуть бути представлені у двох іпостасях: як безпосередні, прямі, а також як опосередковані змістом спільної діяльності індивідів. Перший рівень розвитку гуманних відносин, за своєю сутністю, інтенсивно досліджувався в межах різних теорій і в нашій країні, і за кордоном, дослідження другого рівня здійснюється порівняно недавно.

Стрижнем і показником моральної вихованості людини є характер її ставлення до людей, до природи, до самої себе. З точки зору гуманізму це ставлення виражається в співчутті, співпереживанні, чуйності, доброті, емпатії. Дослідження показують, що всі ці прояви можуть формуватись у дітей уже в дошкільному віці. В основі їх формування лежить уміння розуміти іншого, переносити переживання іншої на себе. А. В. Запорожец називав уміння зрозуміти іншого «новим видом внутрішньої психічної активності дитини» [4, 322].

Одним зі шляхів формування гуманних відносин є цілеспрямований розвиток найбільш важливих сторін і якостей особистості, загальнокультурний розвиток дитини. Це також стосується й розвитку дитини-сироти, яка знаходиться під опікою.

Як доведено вітчизняною дослідницею проблем опікунської сім'ї Н. Заверико, сімейна терапія як сучасна модель соціально-педагогічної роботи є важливою для роботи з опікунською сім'єю [7]. Оскільки вона засновується на переконанні в розв'язанні проблем особистості, залежить

від розуміння її взаємовідносин із людьми, які є значущими для неї як сьогодні, так і в минулому. Зазначимо, що сімейна терапія охоплює багато шкіл, а на сьогоднішній день вона поділяється на такі напрями, як: екзистенційний підхід, когнітивно-біхевіористський, стратегічний.

Важливим для нашої статті є напрям, що отримав назву – структурна сімейна терапія. Відмітимо, що з усіх перелічених напрямів лише представники структурної терапії зосереджують свої зусилля на реструктуризації сім'ї. Суттєвим є те, що в опікунській сім'ї змінюється саме її структура, порушується рівновага, переживаються труднощі, що пов'язані із входженням до сім'ї дитини, яка знаходиться в кризовій ситуації. На сьогодні більшість представників структурної терапії застосовують цю модель у роботі з сім'ями, у яких діти скаржаться на психосоматичні труднощі, а також сім'ями, у яких виховуються підлітки, які здійснили правопорушення. Вважаємо, що такий підхід – структурна сімейна терапія, яка успішно працює із проблемними сім'ями, може використовуватись у роботі з опікунськими сім'ями. З цього приводу можна зазначити думки відомих представників структурної сімейної терапії (С. Мінухін, Ч. Фішман [8], П. Пепп [9]).

С. Мінухін, відомий американський сімейний психотерапевт, особливу увагу приділяв сім'ям, у яких виховуються школярі. У своїх працях С. Мінухін та Ч. Фішман вказували на те, коли діти йдуть до школи, відбувається різка зміна, оскільки сім'я повинна співвідносити себе з новою, добре організованою та високо значущою системою. Автори використовують термінологію, яка також важлива для нашого дослідження, а саме – «батьківський холон», «холон сиблінгів» та ін. Так, термін «батьківський холон» пов'язується зі звичайними функціями догляду за дітьми та їх вихованням, проте його особливістю є той факт, що під його дію потрапляють не тільки батьки дитини, але й кривні родичі, зацікавлені в розвитку дитини (дідуся, бабусі, тітки, дядьки та ін.). С. Мінухін та Ч. Фішман вказують на те, що саме взаємодія в межах цієї підсистеми має великий вплив на всі аспекти розвитку дитини, оскільки саме тут вона знайомиться з тим, чого вона може чекати від людей, які мають більше можливостей. При цьому дослідники зазначають: «Склад батьківського холона може варіювати в широких межах. Він може включати в себе або діда, або тітку. З нього може бути виключено одного з батьків. Він може включати в себе дитину з батьківськими функціями – дитина-батько, якій делеговано право оберігати й карати своїх сиблінгів. Терапевт повинен з'ясувати, хто входить до цієї субсистеми; немає великого сенсу займатися з матір'ю, якщо дитиною опікується бабуся» [8, 24].

Ураховуючи, що в опікунській сім'ї безпосередній вплив біологічних батьків на дитину виключений, то членам опікунської сім'ї необхідно розробити нові стереотипи, які стосуються допомоги дитині в навчанні, розподілу обов'язків з виконання домашніх справ, врегулювання питань, що стосуються різноманітних проблем – від формування елементарних

навичок гігієни до питань, пов'язаних із проведенням вільного часу, а також проблем, що стосуються психологічної та моральної підтримки як самої дитини, так і членів опікунських сімей. До того ж, під час навчання в школі дитина вносить у систему опікунської сім'ї нові елементи. Підкреслимо, що, крім входження в опікунську сім'ю, дитина дізнається, що його родичі живуть за іншими правилами, і, можливо, не такими справедливими, як би їй хотілося. Саме тому в нових умовах і дитині-сироті, і членам опікунської сім'ї необхідно проводити роботу, щоб досягти згоди до певних нововведень, зміни правил поведінки тощо.

Термін «холон сиблінгів», на думку С. Мінухіна і Ч. Фишмана, – характеризує оточення осіб, рівних для дитини. Саме в цьому колі, як пишуть автори, діти надають один одному підтримку, отримують задоволення, нападають, навчаються один від одного: «У великих сім'ях сиблінги організовуються в різноманітні підсистеми залежно від рівнів розвитку. Для терапевта важливо вміти говорити мовою, яка властива різним етапам розвитку дитини, і мати уявлення про їх ресурси й потреби. У контексті сиблінгів корисно створювати сценарії застосування навичок вирішення конфліктів у різноманітних областях – таких, як самостійність, суперництво і компетентність, – щоб згодом вони могли реалізувати ці навички в позасімейних підсистемах» [8, 25]. Спираючись на цю тезу, ми вважаємо, що соціально-педагогічна робота має проводитися не тільки з опікунами, але й з їхніми рідними дітьми (онуками). Це пояснюється тим, що в «холоні сиблінгів», де дитина повинна відчувати себе на рівних позиціях з рівними для неї членами сім'ї, дитина-сирота не відчуває в собі тієї впевненості та захисту, яку відчувають діти, які виховуються в нуклеарній сім'ї.

Робота з проблемами, що належать до внутрішньосімейних взаємин, застосування методів сімейної терапії розкривається також і в роботі П. Пепп «Сімейна терапія та її парадокси» [9]. Одним із важливих для нашого дослідження, як і в роботах С. Мінухіна і Ч. Фишмана, є залучення підсистеми братів або сестер, де фахівець закликає до допомоги рідних або зведених сестер чи братів. Розкриваючи можливості сімейної терапії, П. Пепп пише про те, що «такий напрям роботи можливий навіть у випадках коли під час проходження курсу відсутній один із членів сім'ї» [3, 250]. Навіть при цьому, як підкреслює автор, фахівець може допомогти родині змінити ситуацію на краще в бік відсутнього члена сім'ї, застосовуючи різні методи.

Що стосується сімейної терапії, то саме це поняття в роботах зарубіжних і вітчизняних науковців використовується в декількох значеннях: як характеристика діяльності психотерапевта з проблемами сім'ї (Б. Бітінас, Дж. Бьюдженталь, Н. Жданова, В. Сатір, П. Пепп та ін), як практика надання соціальної допомоги сім'ї (Н. Сейко, О. Зрітнева і М. Клушина та ін.). Основне завдання надання соціальної допомоги сім'ї – відвідування клієнтів за місцем їх проживання, визначення їх потреб, пропозиція допомоги. Допомога може проявлятися у: вирішенні проблем неблагополучних шлюбів

(Е. Ейдемільлер і В. Юстицький та ін); вихованні дітей (В. Сатір); соціальному обслуговуванні не тільки клієнта, який перебуває в кризовій ситуації, але й усієї родини; посередництві між різними системами світогляду членів сім'ї (В. Уоллес, А. Холман); навчанні навичкам взаємодії як між членами сім'ї так і з окремими групами людей.

У своїй роботі з опікунською сім'єю соціальний педагог використовує різні підходи, які також направлені й на гуманні стосунки між членами сім'ї. Серед них культурологічний підхід, який дозволяє сформувати погляд на процес соціально-педагогічної роботи з опікунськими сім'ями з позицій гуманізації, розвитку культури, формування людини із совістю, що розуміє глибину переживань і відчуттів дитини-сироти. Культурологічний підхід у такому випадку орієнтує соціально-педагогічну роботу на успадкування прикладів позитивного ставлення до дітей-сиріт, на розвиток родинних відносин тощо.

Наступна модель – кризове втручання, використовується для різних ситуацій, у яких особистість стикається з нездоланими перешкодами на шляху досягнення важливих цілей [4]. Ми вважаємо, що ця модель може використовуватися в роботі з опікунською сім'єю, оскільки кризу в житті людини можуть викликати смерть члена сім'ї, неприйнятна поведінка когось із членів родини, недостатня підтримка з боку родичів, відчуття самотності, втрата мобілізуючої ідеї та мети тощо. Відмітимо, що члени опікунської сім'ї переживають кризу й не завжди можуть впоратися з нею самотійно, а отже перестають виконувати найважливіші функції, серед яких функція розбудови соціального простору для дитини, яка втратила батьків, функція морально-психологічної взаємодопомоги та турботи тощо. Саме тому така модель може бути доцільною для втручання фахівців соціальної сфери в тих випадках, коли в опікунській сім'ї не створено умови для нормального розвитку дитини-сироти, що проявляється у відсутності можливості навчання й дозвілля, недоїданні, відсутності необхідного комплексу сезонного одягу, відсутності навичок особистої гігієни, різних формах експлуатації дитячої праці тощо. Вважаємо, що таку модель можна використовувати в гострих і хронічних ситуаціях, що потребують спонукання членів опікунської сім'ї до позитивних змін.

Інша модель – психосоціальна терапія, – є комплексною моделлю в соціально-педагогічній роботі. У її основі тривалий соціально-педагогічний супровід клієнта. Головне завдання фахівця соціальної сфери, який використовує психосоціальну модель – зміна особистості клієнта, стосунків і соціальної ситуації. Для роботи з опікунською сім'єю така модель також має важливе значення, оскільки вона орієнтується на конкретний випадок, а інколи спрямована на подолання виявленого під час роботи з опікунами як клієнтами, дефіциту знань у вихованні дітей, налагодженні стосунків із членами сім'ї тощо. Але на сьогодні у практиці соціально-педагогічної роботи така модель не знаходить достатнього поширення через декілька причин: орієнтація соціального супроводу на

соціальне обслуговування, а не на модифікацію стосунків в опікунській сім'ї; неефективні спроби втручання у складній ситуації, у яких перебуває опікунська сім'я тощо [9].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, засобами сімейної терапії ми можемо налагодити гуманні взаємовідносини між членами опікунської сім'ї через низку програм психотерапії та роботи соціального педагога з членами опікунської сім'ї. Але не тільки завдяки моделі сімейної терапії ми можемо допомогти таким сім'ям. Тому предметом подальших досліджень мають стати такі моделі як: кризове втручання та психосоціальна терапія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абраменкова В. В. Соціальна психологія дитинства: розвиток відносин дитини в дитячій субкультурі / В. В. Абраменкова. – М. : Московський психолого-соціальний інститут ; Воронеж : Видавництво НВО «МОДЕК», 2000 – 416 с.
2. Арнаутова Е. П. В гостях у директора: Бесіди з керівником дошкільного закладу про співпрацю з сім'єю / Е. П. Арнаутова. – М., 2004. – 208 с.
3. Захаров А. І. Як попередити відхилення в поведінці дитини / А. І. Захаров. – М. : Просвещение, 2004. – 128 с.
4. Овчарова Р. В. Довідкова книга соціального педагога / Р. В. Овчарова. – М. : ТЦ «Сфера», 2001.
5. Вітчизняна соціальна педагогіка: Хрестоматія / Упоряд і авт. предисл. Л. В. Мардахаєв. – М. : Видавничий центр «Академія», 2003.
6. Субботский Є. В. Дитина відкриває світ / Є. В. Субботский. – М., 2001.
7. Заверико Н. В. Опікунська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи / Н. В. Заверико // Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення : мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф. (27–28 лютого, 2008, м. Черкаси). – Черкаси, 2008. – С. 65–67.
8. Минухин С. Техники семейной терапии / Сальвадор Минухин, Чарльз Фишман. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с. – (Библиотека психологии и психотерпии).
9. Пепп П. Семейная терапия и ее парадоксы. / П. Пепп [Пер. с англ.] В. П. Чурсина. – М. : – Изд-во Независимой фирмы «Класс», 1998. – 288 с. (Библиотека психологии и психотерпии).
10. Поняття кризового втручання в соціальній роботі: методичний матеріал / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика / С. В. Толстоухова, І. М. Пінчук, І. О. Шум. – Київ, 2003. – № 4. – С. 76–87.
11. Сатир В. Психотерапия семьи / Вирджиния Сатир. [Перевод с англ.: И. Авидон, О. Исакова]. – С-Пб. : Изд-во «Речь», 2000. – 284 с.
12. Холман А. М. Методы оценки семьи. Инструментарий для понимания и интервенции / А. М. Холман. – Запорожье : ЗНУ, 2000. – 216 с.
13. Шевчук П. І. Соціальна політика : навч. пос. / Петро Іванович Шевчук ; [2-ге вид.]. – Львів : Вид-во «Світ», 2005. – 400 с.

РЕЗЮМЕ

Федорова Л. Н. Гуманизация взаимоотношений между членами опекунской семьи средствами семейной терапии.

В статье анализируется модель семейной терапии в опекунской семье. Раскрываются такие понятия как «гуманность», «гуманные отношения», «родительский холон» и «холон сиблингов». Автор характеризует структурную семейную терапию, раскрывает работу социального педагога посредством структурной терапии с опекунскими семьями, анализирует работы отечественных и зарубежных ученых, выделяет случаи отдельных программ семейной терапии и представляет краткий анализ работ психотерапевтов. В своей работе с опекунской семьей социальный педагог использует разные подходы, которые направлены на гуманные отношения между членами опекунской семьи. Среди них автор раскрывает культурологический подход, который позволяет сформировать свой взгляд на процесс социально-педагогической работы с опекунскими семьями с позиций гуманистического развития культуры и т.д. В своем исследовании автор так же использует модель кризисного вмешательства, которая может быть целесообразной для работы специалистов социальной сферы в тех случаях, когда в опекунской семье нет условий для нормального развития ребенка сироты; психосоциальную модель – поскольку она ориентирована на конкретный случай, а иногда направлена на преодоление выявленного, при работе с опекунами, дефицита знаний в воспитании детей, налаживании отношений с членами семьи. Автор считает, что благодаря структурной семейной терапии, через ряд программ психотерапии и социально-педагогической работы социального педагога, можно достичь гуманных отношений между членами опекунской семьи. По окончании статьи мы видим, что средствами семейной терапии мы можем наладить гуманные взаимоотношения между членами опекунской семьи через ряд программ психотерапии и работы социального педагога с членами опекунской семьи. Но не только благодаря модели семейной терапии мы можем помочь таким семьям. Поэтому предметом дальнейших исследований должны стать такие модели как: кризисное вмешательство и психосоциальная терапия, направленные на преодоление дефицита знаний в воспитании детей и налаживании отношений с членами семьи.

Ключевые слова: гуманность, семейная терапия, опекунская семья, ребенок сирота, члены опекунской семьи, родительский холон, холон сиблингов, структурная семейная терапия.

SUMMARY

Fedorova L. N. Humanization of the relationship between members of the foster families by means of family therapy.

The article analyzes the model of family therapy in the foster family. Such concepts as “humanity”, “humane treatment”, “parental Holon” and “siblings Holon” are revealed. The author characterizes the structural family therapy, reveals the work of a social pedagogue through structural therapy with foster families, analyzes the works of native and foreign scientists, highlights the cases of individual programmes of family therapy and presents a brief analysis of the work of psychotherapists. In his work with the foster family social worker uses different approaches, which are aimed at humane relations between the members of the family. Among them, the author reveals the culturological approach, which allows forming a view on the process of socio-pedagogical work with foster families from the standpoint of humanistic culture development, etc. In the study the author also uses the model of crisis intervention that may be appropriate for working professionals of the social sphere in those cases where the foster family has no conditions for normal development of the child orphans; psycho-social model as it focuses on a specific case, and sometimes is aimed at overcoming lack of knowledge in parenting, relationships with family members which were identified while working with careers. The author believes that due to structural family therapy, through a number of programmes of psychotherapy and social and pedagogical work of a social pedagogue, it is possible to achieve humane relations between the members of the family. At the end of the article we see that by means of family therapy we can establish humane relationships between the members of the family through a number of programmes of psychotherapy and social work of the pedagogue with the members of the family. But not only through the models of family therapy can we help these families. Therefore, further studies should be directed at such models as: crisis intervention and psychosocial therapy, aimed at overcoming the lack of knowledge in parenting and relationships with family members.

Key words: humanity, family therapy, foster family, child-orphan, members of foster families, parental Holon, siblings Holon, structural family therapy.